

Олександр Галенко

**СХІДНА ЄВРОПА 1704–1709 рр.
У ВИСВІТЛЕННІ ОСМАНСЬКОЇ ХРОНІКИ
МЕГМЕДА РАШИДА**

Переклад українською мовою повідомлень офіційної османської хроніки Мегмеда Рашида про події в Східній Європі 1704–1709 рр., пов'язані переважно з Північною війною (1700–1721 рр.). Наведені матеріали не тільки знайомлять з невідомими раніше подробицями та обставинами, але й показують те, як султанський двір та уряд Османської імперії сприймали, розуміли, часто помилково, та своєрідно реагували на ці події.

Ключові слова: хроніка Мегмеда Рашида, Північна війна, І. Мазепа, Османська імперія, Карл XII, Петро І.

Перевод на украинский язык сообщений официальной османской хроники Мехмеда Рашида о событиях в Восточной Европе 1704–1709 гг., преимущественно касающихся Северной войны (1700–1721 гг.). Представленные материалы не только знакомят с неизвестными ранее подробностями и обстоятельствами, но и передают их понимание, часто ошибочное, и своеобразную реакцию на них со стороны султанского двора и правительства Османской империи.

Ключевые слова: хроника Мехмед Рашида, Северная война, И. Мазепа, Османская империя, Карл XII, Петр I.

This selection of chapters from the Ottoman chronicle by Mehmed Rashid, translated into Ukrainian, represents the events, which took place in Eastern Europe in 1704–1709 during the Great Northern War (1700–1721). Not only does this source represent unknown heretofore details and circumstances, but also reflects their understanding, even though often wrong, and perception, also very peculiar, on the part of the Sultan's court and the government of the Ottoman Empire.

Keywords: Chronicle of Mehmed Rashid, the Great Northern War, I. Mazepa, the Ottoman Empire, Charles XII, Peter I.

Османські джерела мають принципове значення для дослідження таких важливих для історії України тем, як союз гетьмана Івана Мазепи та шведського короля Карла XII, битва під Полтавою 1709

та її наслідки, російсько-турецька війна 1711 р., відома як Прутський похід. Їхню притягальну силу для дослідників засвідчує факт появи уривку з повідомлення османського хроніста Мегмеда Рашида у праці Теодора Мацьківа, присвяченій гетьману Івану Мазепі у світлі західноєвропейських джерел, себто темі, прямо навіть не пов'язаній з Османською імперією. Переклад цього уривку українською вперше побачив світ в пресі української діаспори. Як зазначив сам Т. Мацьків, його навів Б. Кентржинський у тижневику «Наш клич», що виходив у Буенос-Айресі, а згодом передрукував журнал «Америка», число 144 від 31 липня 1959 р.¹ Щоправда, слова Т. Мацьківа про те, що в його праці цей уривок подано в «кращій редакції», викликає питання щодо точності перекладу.

Між тим, і досі триває пошук документів, що пролили б додаткове світло на османську політику у Північному Причорномор'ї в останні роки гетьманства Івана Мазепи. Нещодавно до наукового обігу було введено три документи з листування очаківського губернатора, візира Юсуфа-паши, а саме його лист до великого візира Чорлулу Алі-паши та листи до нього від шведського канцлера Карла Піпера та гетьмана Івана Мазепи. Однак усі вони були представлені у скороченому викладі і в перекладі російською мовою, бо в цьому вигляді їх подано у статейному списку московського резидента у Стамбулі Петра Андрійовича Толстого².

Решта доступних джерел, що стосуються політики Османської імперії у названих подіях, представлена звітами іноземних дипломатів, зокрема, резидентів європейських держав у Стамбулі. Поза сумнівом, ці джерела подають багату і важливу інформацію про дипломатичні кроки причетних сторін і навіть інколи про конкретні документи, як от листи чи договори. Проте робити спостереження щодо османської політики виключно на їхній підставі досить ризиковано. Для цього бракує саме османських документів, що дозволяли б безпосередньо дізнатися про позицію османського уряду. Дана публікація й ставить за мету ширше ознайомлення істориків з хронікою Мегмеда Рашида, звідки походить оце оригінальне свідчення про сприйняття Івана Мазепи турецькими урядовцями, що надрукували Б. Кентржинський та Т. Мацьків.

«Хроніка Рашида» (*Tarih-i Raşid*) є тим джерелом, з якого можна безпосередньо дізнатися про ставлення урядових кіл Порти до подій у Східній Європі на початку Північної війни 1700–1721 рр. Справа в тому, що її автор, Мегмед Рашид (р. нар. невідомий — пом. 1735), був не просто сучасником описуваних подій. Він тоді проживав у столиці імперії Стамбулі, причому обіймав посаду викладача (мюдерріса) медресе і таким чином належав до вищого кола османських бюрократів та інтелектуалів свого часу. Від 1714 р., за дорученням великого візира Дамада Алі-паши³, Мегмед Рашид мав написати історію правління султана Ахмеда III, і для цього був удостоєний титулом і посадою офіційного історіографа держави — векаї-ньювіс («оповідач подій»). На ній він залишався до 1722 р. Це замовлення і титул відкрили Мегмеду Рашиду доступ до офіційних документів і навіть до участі у деяких воєнних

кампанія⁴. Історик, будучи, напевно, знайомий з сучасними подіями, ще й міг для складення своєї хроніки користуватися архівними матеріалами. Тому її повідомлення, що представлено в даній публікації, також містять численні і подекуди досить розлогі цитати з документів або, принаймні, виклад їх змісту. Серед цих документів є султанські укази, листування вищих урядовців, в тому числі інструкції для переговорів, звіти про самі переговори. Вони й надають можливість прямого спостереження за цілями та конкретними кроками зовнішньої політики Османської держави.

Та й самий виклад хроністом подій також має значення для вивчення османської політики у Східній Європі. Він дозволяє скласти уявлення про важливість окремих з них передусім з огляду на час появи, частоту згадок та докладність їх. Як можна переконатися, османці, власне за спонуканням з боку підданців кримського хана, почали звертати увагу на ці події лише 1704 р. Щоб надати науковцям можливість повного використання джерела для дослідження османської політики на північних кордонах, до даної публікації увійшли всі 20 повідомлень з «Хроніки Рашида», що стосувалися Східної Європи від згаданого 1704 р. і до кінця 1709 р. Оголошення османським урядом наступного, 1710 року (20 листопада) війни Російській імперії та події, що призвели до нього, відносяться уже до іншого епізоду історії, відомого як Прутський похід, і автор даної публікації планує в майбутньому підготувати до видання і ці повідомлення хроніки Мегмеда Рашида.

За традицією османського літописання, ця хроніка складається з окремих повідомлень, що мають власні заголовки, тому такий відбір не становив технічних труднощів. Відібрані повідомлення торкалися не лише тодішніх українських земель, а й Кримського ханату з його володіннями на Північному Кавказі, Речі Посполитої та Російської імперії. Така вибірка дає змогу точно простежити за реакцією Порти на події, безпосередньо пов'язані з поширенням театру бойових дій на Україну. Деякі з повідомлень дуже короткі, як звістки про пересування османського флоту чи ремонт фортець на північних кордонах. Але й вони прямо вказують на заходи у відповідь на загрозу північному кордону імперії, як вона виглядала в очах султана та уряду. Інші повідомлення являють собою докладні звіти про тривалі події, як наприклад повстання Булавина, невдалий похід хана Каплан-Гірея на підданих черкесів. Але звіти про перебіг Північної війни є найбільш великими й деталізованими.

Розлогі повідомлення про події дозволяють, крім того, оцінити орієнтування османських політиків в ситуації у Східній Європі. В цьому останньому відношенні хроніка Рашида, як джерело, створене при дворі і для двору, напевно, точніше за будь-яке інше відбило знання про ситуацію у Східній Європі, що панувало при султанському дворі. Враховуючи факт викладання Мегмеда Рашида (з 1718 р.) у медресе Сюлейманіє⁵, одному з найпрестижніших навчальних закладів імперії, його повідомлення, мабуть, відбивають і стан знань цілої маси османських інтелектуалів тієї епохи. Як можна переконатись з наведених повідомлень, Рашид хоча й був в курсі подій, але припускався

численних помилок, починаючи від датування і закінчуючи поясненням їхніх причин. Власне, фантастичне пояснення причин, що призвели до початку Північної війни, дає всі підстави вважати, що як автор, так, скоріше за все, і султанський двір мали дуже погане уявлення про події, що відбувалися на північних кордонах імперії, і через які Османи після Полтавської битви уже наступного року оголосили війну Російській імперії.

Тлумачення свідчень османських хронік викликає, проте, низку труднощів, навіть у випадку адекватного їх перекладу. Перш за все воно потребує врахування політичної та культурної традиції ісламської цивілізації і самих османців, які були також носіями політичної традиції степових імперій. Дипломатична практика європейських держав та Османської імперії відрізнялися. Так, османський термін для документа, що в європейській дипломатичній практиці називається «мирним договором», був «агд-наме» (ahd-name), що означало буквально «писану присягу». Цей термін виник завдяки степовій практиці укладання миру, для якої центральним актом вважалося складання сувереном присяги на погоджених пунктах договору. Тому османська дипломатична традиція розцінювала те, що європейці вважали двосторонніми угодами між рівними за статусом сторонами, лише як односторонній привілей з боку султана по відношенню до протилежної сторони, що мала нижчий статус. Звичайно, в очах європейців таке трактування сприймалося як зневажливе, нереалістичне, а відтак не надто зобов'язуюче для султана. Проте не слід випускати з-під уваги, що акт присяги таки був виявленням персонального морального зобов'язання османського султана, що накладало на нього та усіх його підданців обов'язок дотримання усіх її пунктів. Тому і в наведених повідомленнях міркування про відповідь на зовнішньополітичні виклики з'явилися з можливими їх наслідками для присяги і, відповідно, для честі султана. Ці міркування не можна трактувати лише як ідеологічне прикриття для віроломної політики османців, тим більше, що офіційна хроніка не була розрахована на читача поза межами палацу чи, принаймні, вищої столичної бюрократії. Власне, навіть ранні османські хроніки, що творилися за три століття до Мегмеда Рашида, так само містять приклади пошуку султанським оточенням правових підстав для тих чи інших воєнних дій, причому спрямованих як супроти ісламських, так і християнських сусідів. Отже, було б неправомірно припускатися іронічного чи поверхового трактування повідомлень османського історика, що торкаються морального чи релігійного обґрунтування дій султана за мирними угодами, як суто ідеологічних заходів, зразка підступної османської політики. Вони просто вписувалися в культурну та політичну традицію османців.

Другим ускладненням в роботі з матеріалом, що представляється, є самий текст, зокрема, його лексика, образність та стилістика. Очевидно, що переклад покликаний зробити доступним для розуміння цей текст — і в цьому полягало основне завдання для перекладача. Для полегшення розуміння тексту деякі терміни, метафори, а не раз і займенники, пояснено у круглих дужках, або —

в разі потреби — також у примітках. Квадратними дужками позначено слова, вставлені перекладачем для зручнішого викладу перекладу українською мовою. Тим не менше, пишна стилістика хроніки — а Мегмед Рашид вважався одним з найкращих стилістів свого часу — відзначається дуже складним синтаксисом. Щоб дати читачам можливість відчутти стиль джерела, структуру мислення і тим самим зменшити довільність передачі тексту, переклад слідує, наскільки це було можливо, синтаксису джерела, зберігаючи в основному оригінальну будову речень. Тому в перекладі знаходиться чимало дуже довгих періодів, що являють собою довгі ланцюжки складних речень. Лише у випадках, де було можливо розбити періоди на коротші уривки без втрати смислу, це було зроблено. Цитати з документів, їх перекази та пряма мова учасників переговорів, які за нормами османської дипломатики включалися в текст, як одне сурядне речення, хоча б і склалися з кількох дієприслівникових та дієприкметникових зворотів, що могли би перекладатися як окремі речення, в перекладі виділено для зручності не лише лапками, а й відступами.

Текст перекладено за другим, 1865 р., виданням «Хроніки Рашида», примірник якого зберігається в колекції О.Пріцака в Національному університеті «Києво-Могилянська Академія»⁶. Сторінки оригіналу зазначено за цим виданням, щоправда, слід мати на увазі, що, з огляду на неможливість зберегти в українському перекладі порядок слів оригіналу (це зробило б його абсолютно незрозумілим), позначення початку сторінки ставиться перед тим словом перекладу, що відповідає першому слову на сторінці оригіналу. Відібрані повідомлення хроніки друкуються повністю, в тому числі із збереженням оригінальних заголовків.

1. Прибуття рапорту з боку Криму

[Між 6 та 17 травня 1704 р.]⁷

/133/ Від перебуваючих у країні Крим достойників, вчених мужів, старійшин, набожних та інших жителів в титулі мірз у країну воєнних проводирів прибув їхній рапорт, і в його змісті вони дали знаки (про наступне):

«При тому, що із Царем-злодієм, який є Московським королем (*Moskov krali*), існує взаємопримирення, поки він перебуває під покровом милості з боку Високої Держави⁸, він вдався до пози та жестів зверхності всупереч звичаям миру-приятності. Крім того, що він відремонтував фортецю *Азак* (Азов), що спочатку потрапила у полон до його загарбницької руки, і постарався про спорудження нової фортеці у місцевості під назвою *Тайган*⁹, він заходився ремонтувати-лагодити фортецю Каманку¹⁰, яку до цього було створено на березі річки *Озю* (Дніпро). Його фортеці було наповнено необхідними припасами для війни-битви. Навіть опріч заповзяття злопом'янутого Царя у спорудженні кораблів в місцевості під назвою *Вазкур*¹¹, що знаходиться зовсім близько до населення Ісламських кордонів, в нього є амбіція стати на перешкоді зведення шанців, яке розпочато напроти

фортеці *Єні Кале*, щодо спорудження якої у Керченській протоці раніше був виданий Високою Державою указ (*ферман*). І поки його підступність до такої міри проявлялася-показувалася, знову заяви злопом'янутого Царя на дотримання взаємного приятелювання є (йому) на користь, і висунуті ним заяви про щирість насправді перемішані з удаванням дослухання до правдивого інтересу люду. Нині, якщо правильно сказати про його прояви вірності, то при недбалості зі сторони Високої Держави вони є для того, щоби належним чином закінчити-завершити необхідні йому воєнні приготування. В підсумку, те, що є його бажання своїми діями та жестами зненацька зламати договір, і що він переслідує злий намір щодо Високої Держави, так це, як мовиться, видніше за сонце».

Ось з посланням про це уявне бойовище і ситуацію вони мають збудження в голові та петицію про те, щоби були завчасно вжиті заходи.

напіввіри:

Засіб [вжитий] перед подією доречно досягає [мети] під час події

Внаслідок цього губернатору (*валі*) *Озю* Везіру Юсуфу Паші¹² було видано високий наказ, щоби було підготовлено достатню кількість піших /134/ вояків для захисту сушею та морем, (людей,) призначених для зведення Нової Фортеці (*Кала-і Дждедід*, себто *Єні-Кале*¹³), також надання спеціального значення-необхідності захистові устя Дніпра (*Озю*) з боку суходолу, про яке повідомлялося згаданим рапортом та листом їх ясновельможності кримського хана ель-Гаджжа Селіма Герея, стало рушієм ревності султанату, було видано високий ферман на адресу Юсуфа Паші і в ньому отак було ізволено наказати:

«З причини твого тривалого адміністрування у тій стороні упродовж вже стількох років стало як слід відомо-зрозуміло стосовно ситуації з пролазами [на кордоні країни ісламу]. На виявлення з твого боку щедрих зусиль уже є таке височайше сподівання! Нині *заіми*¹⁴ та *тімариоти*¹⁵ вілаєту *Озю* та *алайбеги*¹⁶, та *капухалки*¹⁷ і при них яничари, і усі кінні та піші військові підрозділи нехай будуть готові-підготовлені, він, з долученням зусиль-старань високославного хана, нехай запитає, як належить, в людей знаючих, якими по суті є справи-наміри ворога віри, і в міру відбування подій нехай ознайомлює [про них] Покровительську¹⁸ сторону (себто султана)».

2. Відпуск на волю московських ясирів

[Між 29 червня та 16 липня 1704 р.]¹⁹

/138/ Те, що московський цар, відповідно до звіту, який раніше прибув від сторони Криму, готує спорядження для [воєнної] кампанії, хоча й виглядає як зламання ним присяги, однак, поки в розмислі Високої Держави [в цій справі] нема повної ясності, з тієї причини, що з його (царя) послом дійшла петиція, зміст якої полягає у клопотанні про випущення на волю ясирів, яких після замирення було полонено захватами аркану легкодухого татарина, в силу акту Покровительської присяги було ізволено видання високого ферману на адресу

губернатору *Озю* Везіра Юсуфа Паші в справі отого говореного відпуску московських ясирів та дотримання честі присяги-угоди.

3. Смерть хана ель-Гаджжа Селіма Герей

[27 грудня 1704 р.]

/168/ Високу Державу було повідомлено-обіслано про те, що його ясно-вельможність нинішній кримський хан ель-Гаджж Селім Герей хан за приписом Всевишнього Аллага відбув у край вічності. Було ізволено, щоби у третій день благочестивого місяця рамазана (27 грудня 1704 р.) «ільханські»²⁰ справи було вручено компетентній руці нинішнього *калгай*²¹ — його старшого сина Газі Герей Хана, а його братові Каплану Герей хану разом з посадою калгайства і разом з рангом Румелійського бейлербея було послано-пожалувано з кетхюдою Шагріярських воротарів Велі Агою за старим звичаєм халат та подарунок.

Вищеозначений хан, який величаво ступав по двору пійми (себто країн невірних), упродовж /169/ сорока років був відданий та знаменитий його достохвальними зусиллями на ниві *гази-джигаду*²² і зосібна того року, коли він по зайнятті престолу здійснив наступ на німецького цесаря до самого місця, що поблизу Софії, став мечем знищення ворога віри у місці Косова — Істинний знає! — довершеним *газієм*²³. Години його життя, що через природність його очарування проминали з чистотою та устремлінням, він був ханом, якого відзначала гідність.

4. Прибуття деяких новин з країн Лех та Москов

[24 квітня 1705 р.]

/172/ Коли минулого року (ми) наштовхнулися лицем до лица з тиранією від [такого собі] приреченого [до пекла] іменем *Фридерікуш*²⁴, який є ляського племені їхнім власним королем, то разом з його польською балачкою —

(напіввірш):

Хто вдарить вмє слабо, той скигить забагато

Музика органу його злодіянь вийшла на сцену, а під час здійснення ними (шведами) нападу на нього згаданий король виявився настільки абсолютно неспроможний протистояти нападіві, що разом з військом, яке було здолане німцями (*немче*)²⁵, він подався у прихисток до московського царя.

Ногайли Мустафа Ага, який раніше пішов (послом) від Високої Держави убік Москви, направив подання-повідомлення про те, що [тоді] ляське плем'я поставило собі королем кафіра *Ягобі*²⁶, сина померлого перед тим *Йованеса*²⁷, і коли ця новина стала відомою втікачу — як було сказано, приреченому [до пекла] *Фридерікушу*, той направився з великим табором на фортецю Кам'янець (*Каманіче*) для того, щоби вручити його фортецю *Каманіче* (цареві) та з розрахунком спокусити московського царя зажадати цього, і про те, що необхідно взяти пересторогу відносно того, аби не залишатися без війська в околиці Очакова та без Покровительського флоту у Чорному морі.

Місяця мугаррама 4 день (24 квітня 1705 р.) було ізволене видання найвищого султанського рескрипту, що повідомляв про це [і наказував] стосовно того, що на оборонця Бабадагу²⁸ Везіра Юсуфа Пашу покладалася відповідальність за захист-оборону його еялету (Очаків) та еялету Румелії, [також] що здійснювалося розширення-розбудова Бендерської фортеці, і у випадку, якщо би московське плем'я зробило злий намір відносно фортеці *Каманіче*, то кримський хан, зібравшись із татарським військом, спільно з Високою Державою надавав би допомогу полякам.

5. Рух Покровительського Флоту

[17 травня 1705 р.]

Цього благословенного року був [виданий] ферман про те, що позаяк було визнано розумним та мудрим направлення та спрямування Покровительського Флоту убік Чорного моря, двом штукам *кальйонів*²⁹ призначено бути перепорою на шляху ворога з Дніпровського гирла, а іншим кораблям — захищати Азовське море, далі — в зв'язку з завершенням та опорядженням укріплень нової фортеці [Єні-Кале], спорудження фундаменту якої було закладене два роки тому, Капуданові Абдуррагману Паші вирушити з султанського адміралтейства разом з дев'ятнадцятьма галерами [типу] *чекдірі* та десятьма *кальйонами* і після пошанування у Яли-Кьошку, відповідно до звичаю, з одягненням халатів направитися на доручену благу справу, далі було призначено війську з Сіваського еялету³⁰ перейти Чорним морем і укомплектувати припаси фортеці, встановити гармати малого та великого калібру.

Разом з направленням Покровительського Флоту у Чорне море, 24 дня названого місяця (мугаррама — 17 травня 1705 р.) ще шість штук *кальйонів* було споряджено та призначено на захист Білого Моря заради забезпечення у Білому морі відведення загребущорукого ворога та інших невірних від околиць, кораблів та земель Джазайру та належних йому місць.

6. Необхідність направлення Покровительського Флоту убік Чорного моря

[15 травня 1706 р.]

/201/ Поки *Капудан-і дерья*³¹ Велі Паша не так давно опікувався стороною Середземного («Білого») моря, з боку їх ясновельможності достославного хана прийшов лист, що повідомляв дослівно так:

«Крім того, що разом з розслідуванням порушення миру, приготування для заклику [на допомогу] Покровительського Флоту відбуваються ревно і старанно, нині з волі Аллага Всевишнього розвалилася одна вежа Єні-Кале (*Кале-ї Джедід*), будівництво якої поки що є незавершене, а разом з потребою ремонтування більшості місць у названій фортеці та у фортеці

Озі, цього благословенного року прихід Покровительського Флоту у сторону Чорного моря є вимогою часу і ситуації», — то направлення Покровительського Флоту убік Середземного моря було перемінене, і в блаженному місяці *сафари* у другий день (15 травня 1706 р.) *капудан-паша*³² з сімнадцятьма галерами [типу] *чекдірі* і чотирма [так званими] широкими *кальйонами* вирушив з імперського адміралтейства і попрямував убік Чорного моря.

7. Спорудження кальйонів на узбережжі Чорного моря

[перед 13 жовтня 1706 р.]³³

/207/ Разом з виданням імперського *ферману* про побудову шести штук *кальйонів* [довжиною] від п'ятдесят три до п'ятдесяти п'яти аршинів (*зіра'*) у місцевості під назвою *Кюблі-Агзи*³⁴, що на узбережжі Чорного моря, належне проштовхування цієї справи було призначене-делеговане неодмінній відповідальності Боснави Мегмеда Ефенді, який є давнім експертом [в цій справі]. І по відправленню /209/ кожного *кальйона* до *емірського*³⁵ адміралтейства, відповідно до призначених сорок тисяч *гурушів*³⁶ за кожний, з належних місць зазначену суму було переведено.

8. Прибуття новин з країни Москов

[після 12 травня 1707 р.]³⁷

/219/ Близько десяти років триває суперництво-вбивство шведського короля *Карлуша* (Карла XII) з боку німецького цісаря та московського царя з ляським королем *Налкираном*³⁸. І московський цар кожного року, починає сварку-воювання з шведським королем, і повертається з повним розгромом. Тисяча сто десятого року³⁹ солдати з фортеці під назвою Астрахань (*Еждержан*), знову призначені задля шведської кампанії, уникли-спротивилися послуху, і на них разом з уповноваженням підкорити-зламати усіх жителів *Еждержана* було випущено у каральний наступ *кафіра* іменем *Шеремет-оглу*⁴⁰ з якоюсь кількістю солдатів. Після того, як більшість мешканців (того міста) знищила кривизна меча, він знову стиснув фортецю долонею поневолення.

До речі, походження цієї справи у Московській державі має багато чиників. Спочатку з причини воювання зі шведами дехто з попрааних солдатською ногою по необхідності розсіялися-розбіглися навсібіч і прийшли до фортець, які знаходяться уздовж Дону (*Тен*) та *Бозоку*⁴¹. Для того, щоби привезти назад та оселити на старих місцях селян, що (десь) порозселилися та поокопалися, до тих фортець було послано *Йувана Істефана* з боярином на ім'я *Зудж*⁴² та скількомась солдатами⁴³. Народ тридцяти двох фортець, розташованих уздовж Дону та *Бозоку* через страх перед тим, що поселення вицезгаданих селян знову на своїх місцях зачепить їх самих, порадилися стосовно цієї події і подали новину козацькому воєводі Булавіну, який загарбав фортецю *Тотак*⁴⁴ на притоці

Бозоку. Вони уклали клятву-присягу про протидію, щоби завадити призначеному воєводі (провести) депортації. Отаким чином, відповідно до домовленості згаданого воєводи та людом фортеці та через те, що трапилася зручна нагода, [отой Булавін] означеного боярина вбив, а решту нещасного війська /220/ побив-погромив.

Ця звістка не сподобалася цареві, і він почав готувати військо, аби ввести Булавіна в оману та взяти в облогу його фортецю. А тому що Булавіну про це було повідомлено, і через розуміння, що він не зможе виставити силу проти наступу *Москова* і здійснити втечу разом з якнайбільше можливою кількістю послідовників, то солдати, що прийшли для облоги, захопили його добра-речі, та пов'язали дітей-рідню, та бранців-полонених, і Булавін з дружніх йому козаків, що мешкали уздовж течії *Бозока*, зібрав у насильний спосіб тисяч із тридцять війська. Спочатку після домовленості та досягнення згоди вони напали на населення фортець, які виступали проти них, узяли їх в облогу, захопили фортеці і, згромадивши їхнє населення на свій бік, вони пішли на *Черкес-Кермен*⁴⁵, що знаходився в районі *Азака*. По чотирьох днях руйнування, вбивств та нищення він фортецю захопив⁴⁶, а її населення волею-неволею прив'язав до себе. І також він вбив кількох визначних козаків, які спочатку противилися йому⁴⁷, а московський цар по приготуваннях послав військо з метою виступити у похід на фортецю *Азак* на нього самого. Однак щойно воно прийшло, але ще не прибуло [на місце], один козак на ім'я Ігнат⁴⁸ приставив до нього п'ятнадцять тисяч козаків, і послав для перегороджування шляху боярину та війську, що прийдуть з боку царя, а сам з рештою війська попрямував для облоги *Азака*. В люду *Черкес-Кермену*, після того, як вони погодилися з кафірами козаками на *вбивство* Булавіна, був великий страх через направлення його особи до *Азаку*. Приспавши пильність Булавіна словами «Ми виступимо з відповідним військом і давайте захопимо та завоюємо фортецю *Азак*», вони приставили до нього своє перше-ліпше військо, і послали усіх разом на *Азак*. [Черкес-] *Керменські* козаки виступили, і нібито наближалися до *Азака*, тоді як військо самого Булавіна з явною метою стягнути *пішкеи*⁴⁹ з *азакців* в більшості було розбите. Проводирі якогось числа [повсталих] заради врятування життя розбіглися-розсипалися навсібіч. Коли при ньому не лишилося війська, /221/ [Черкес-] *Керменські* козаки через те, що спочатку вхопились за руків'я погрому при облозі *Черкес-Кермена*, розуміли, що вони не зможуть поборотися як з цими, так і з військом, яке було послане на них з московського боку, і куди б вони не повернулися — врятувати своє життя, щоби не загинути від руки супротивника. Тож вони з повною дурістю напали один на одного і повбивали. Від злопом'янутого Московита на місце загиблого боярина був призначений боярин⁵⁰ та його військо були послані для винищення війська [повстанців]. Боярин, який прийшов від московського царя та від *Аюки калмука*⁵¹ з підмогою царя з приписаним [до нього] військом татар. Зустрівшись разом, [Булавін був] не в силах чинити спротив, більшість війська, що знаходилося при ньому, було знищено. Рештки чисельністю вісім тисяч з мечами втекли до ногайського

племені, що мешкає уздовж течії річки Кубані, і дали знати кримському хану Каплану Герейю⁵². Той оцих злопом'янутих перевіз та поселив у відомому місці під назвою *Хан-Депедесі*⁵³, що знаходиться на відстані шести годин від фортеці *Темрюк*.

9. Призначення обмежень [на кількість] штатних посадовців кримського хана та великих візирів⁵⁴

[перед 11 лютого 1708 р.]⁵⁵

/238/ При тому що, для штатних посадовців (*дефтерлю*) кримських ханів та перебуваючих у тих сторонах великих везирів не було призначено ліміту [кількості], то дуже багато людей з воєнних розрядів пробралось у [розряд] *дефтерлю*, і у той час, як очевидно є відсутність на службі когось з тих, хто став *дефтерлю*, то проїдаються-прожираються їхні платні, *зеамети*⁵⁶ та *тімари*⁵⁷. При тому, що мусульманська скарбниця посилається на безцілну розтрату-розтринькування, а солдати у походах — на вбивство, то оця справа щодо призначення обмеження [на кількість] штатних службовців належить до важливих проблем. Відповідно, було видано священний рескрипт (*хатт-і гумаюн*) про те, щоби були записані у штат [як *дефтерлю*] для того, щоби завжди їхня платня надходила із скарбниці, для кримських ханів двадцять осіб штатних *мютеферріка*⁵⁸ і двадцять осіб штатних *чавушів*⁵⁹ і двадцять осіб *сіпагів*⁶⁰ та *сілягдарів*⁶¹ та тридцять осіб *заїмів* та *тімариотів*, а для великих везирів — по десять осіб штатних *мютеферріка* та по десять *чавушів* та по десять осіб *сіпагів* та *сілягдарів* та по десять *заїмів* та державців *тімарів*, і про те, щоби віднині цей ліміт не перевищувався.

10. Заміна Кримського хана через поразку від воєнних дій черкеського племені

[8 січня 1709 р.]

/254/ Разом з тим, що черкеський народ відзначається тим, що він здавна перебуває у ролі рабів кримських ханів і піддається наказам та розпорядженням трону ханів, їхні володарі на ім'я беги та сіпаги поставляються з-поміж них самих. Проте кожного разу нехай з бега та сіпага, чи нехай когось з їхніх підданців, якщо він здійснить проступок, від чоловіків та жінок забирається кілька осіб людей під назвою «соромного» (*ауьблх*) і вручається кримським ханам, і на спокутування злого вчинку таким чином відбувався штраф. Однак плем'я на ім'я *кабарта* названого народу, здавна проживаючи у місцині під назвою *Пиутай*⁶², що існує в околицях гори під назвою *Ельбрус* (*Ельборз*), не витримало гніту-кривди, яку творило нерівноправ'я з кримського боку, і кінець-кінцем, покинуло місце під назвою *Пиутай*, що було їхнім старим юртом. (Кабардинці) облаштували собі за юрт верхівку важкодоступної гори під іменем *Балх-Неджан*⁶³, і супроти погромів та нападів ханів вони поклалися на неприступність вищезгаданих гір. Нині перебуваючий кримським ханом їх

ясновельможність Каплан Герей Хан, від нерозуміння бажання та намірів вищезгаданих [черкесів] через їхню до цього дня поведінку, а в наступному цілковитий відхід від послуху-підлеглості, відмову від податків, що призначалися з боку Криму, нещодавно він кілька разів висилав послів зі словами:

«Яке ваше бажання у тому, що ви залишили ваш старий юрт? Від кого ви дістали дозвіл в цій справі? Негайно поверніться знову на попередні ваші землі і поновіть патент на ваше підданство, а якщо ні, то на вас буде витягнуто меч знищення».

А поки він [таким чином] погрожував та лякав [черкесів], ті покладалися на чисельність-багатолюдність і з тим, що при влаштуванні своїх /255/ юрт вони покладалися на стрімкість та неприступність означеної гори, вони не проявляли покірності наказам їх ясновельможності вищезгаданого хана, тому на початку (тисяча) сто дев'ятнадцятого року⁶⁴ він призначив Менглі Герей Султана, який є *калгаєм*, з численим військом татар, на згадане плем'я (черкесів), і наказав, щоби вищезгадані (черкеси) знову заселили старі юрти.

Калгай султан же виступив, але на його пропозицію згаданому племені щодо поселення, мало того, що вони не показали лице абсолютного послуху, вони ще насмілилися зчинити війну-вбивство. (Тоді) через брак повноважень в татарського війська, що було при ньому, до протистояння-конфронтації з вищезначеними (черкесами), він пильнував і утримався від воєнних дій, і він в такому стані проходив-проїздив до самого зимового часу і опісля захотів повернутися убік Криму. Для того, щоби їх ясновельможність хан особисто направився до зазначеного племені, він взяв дозвіл від Високої Держави і до настання весняного сезону розпочав приготування та заходи щодо приготування воєнних засобів.

До шести тисяч кримських та ногайського племені та загалом кримського війська та тисяча /256/ п'ятсот чоловік ханських секбанів та досконалих слуг (*капи халки*) призначеного від Високої Держави Кефського бейлербея Муртози Паши, та кількістю три тисячі князів та сіпагів [племен] *ада-і шагі* (аджуги?), жане (*зане*), і до п'яти тисяч теміргой (*кьомюргой*) та інших черкеських племен та люду від ногайського племені Іштерек-оглу та Юварлак та Китай та Кипчак та Єдісан, себто з двадцятьма тисячам ногайських вояків, які вважаються справжніми бойовими сагайдаками, він вирушив з Криму і попрямував на вищезазначене плем'я. І вони (хан) зібрали своє військо при вході у прохід Балх-Неджан і там два дні простояли та відпочивали і послали нового посла. І як той (хан) знову їх умовляв і наполягав стосовно поселення, вони (черкеси) дали відповідь, мовляв:

«Кримським ханам як і раніше ми будемо слухняні та покірні, і яку б кількість бранців в рахунок *айплицу* вони не захотіли, ми дамо, однак нехай вони не обурюють і не гноблять їхніми пропозиціями заселити наші старі юрти».

Вони не дозволили послам повернутися. Їх ясновельможність хан не виказав задоволення цими словами і тут же приступив на вхід до гірського

проходу і розпочав бій, і у той день воєнні дії тривали до самого часу пополуденної молитви, і поки на боці татарського війська, як належить виглядала перемога, виступаючий відповідальним за справи їхньої ханської ясновельможності, їхній везір Алі Ага та їхні улюбленці деякі призначені татари відвернули лице їхньої світлості хана від [остаточного] розгрому *кабартти*. Вони сказали:

«Вони є Твоїми рабами. Не вважай вартим їхній конечний розгром. На сьогодні задовольнімося і отаким надиранням вух і давай відведемо назад наші війська, а завтра прийдемо і вони будуть приручені Вашій команді». (Отож) він забрав татар з битви і ту ніч вони провели на своїх місцях.

Дехто з черкеського племені, хто був при їхній ясновельможності хані, та кримців послали убік *кабартти* вістку, мовляв,

«Ми вирішили бути разом з вами, давайте уночі влаштуємо татарам нічне кровопускання»,

і так підтримали їх, і тієї ночі разом із спільним і /257/ несподіваним нападом на ханове військо, з його (ханового) боку почалася велика битва. Його начальники воротарів (*капуджи-баши*) Абдулькадір Ага, Сака Алі Ага, Ель-мали Ібрагім Ага, Каплан Ага та Бандашаг Ага, писар дівану Месуд Ефенді та Муфтій Ефенді, та багато з кримських вельмож та придворних слуг здобули чин мучеників (себто загинули). Кінець-кінцем безпомічний хан, їхня ясновельможність, сів на коня і галопом побіг на шлях спасіння, а татари були повністю розгромлені і розсіяні, і відбуття цієї пригоди було для вищезначеного хана причиною ущерблення його слави, [і через це] коли [звістка про] це досягла Покровительського слуху, він (султан) ізволив фірман про його звільнення та заміну.

Девлет Герей Хан, який до цього у часи колишнього повелителя його величності Мустафи Хана⁶⁵ ставши ханом — на відповідальність оповідача — повстав проти Високої Держави з деякими дурними помислами, і підняв прапор повстання прямо проти Кілії та Ізмаїлу, а після того, як він утік, не вчинивши війни та битви та протистояння в Ізмаїлі з оборонцем Бабадагу Юсуфом Пашою, з обличчям заперечення [того, що сталося] благав пробачення своєї провини, і удавав покірність до державного помилування, і через [султанову] стриманість він був засланий-вигнаний у фортецю Родос — ось з цим Девлетом Гереєм ханом ель-Гаджж Ібрагім Паша, який є *капудан-і дерья* з *кетхюдаліку* (себто уряду) Його величності Володаря Держави, разом з Покровительським флотом пішов у Біле море, і побачився на Родосі з вищеіменованим ханом, і (той) показав добрі манери їх ясновельможності великому везіру, і вони відвернули Покровительську диспозицію від поганої думки стосовно вищеіменованого хана, і разом з поверненням з Родосу, він нині прийшов, прибув до столиці щастя, і згаданого місяця (шавваля) двадцять сьомого дня (8 січня 1709 р.) постав перед Покровительською присутністю, й було ізволено пожалувати його другий раз кримським ханством.

11. Довідка про обставини в короля Швеції

[19 серпня 1709 р.]

/286/ Північна сторона московських кордонів, змикається зі шведськими кордонами, а одна сторона прилягає до Оточуючого моря⁶⁶. Причина-творець виникнення воєнних дій, що від [тисяча] сто тринадцятого року [гіджри]⁶⁷ розширилися між Московським та Шведським⁶⁸, була така, що у попередньому часі одному з московських царів сталася нестача у його фінансах. При необхідності повернення коштів в одного із шведських королів, який був у той час, було попрошено у борг якусь сумму і відбулося звернення по допомогу на підставі принципу, що кафірська громада є єдиною. Натомість, відповідно до звичаїв володарів *назарейських*⁶⁹, від його [Москаля] власних володінь у розпорядження Шведа було в ролі застави вручено певну кількість підданців та землі, а при поверненні сумми, знову, як раз коли його володіння було б повернуто московській стороні, після остаточного з'ясування та розв'язання [справи] між ними, перед виплатою (сумми) московський цар помер. А ті, хто були царями на його місці, проявили недбалість щодо цих полат та легковажність у відношенні домагання їхніх володінь [назад], і оті буцімто залишилися зайняті шведами.

/287/ Після того, як сплило чимало років, коли Московське царство було передане королеві, який тепер є королем, відомий під прозвищем «білий князь» (*Ак-бей*). Він послав повідомлення, мовляв,

«Допоки наші попередники, які взяли сумму з передоплати для короля Швеції, розтратили те, що, узяли за часів свого [правління], який смисл був Вам, не взявши від них Ваші гроші, забирати взамін їхні володіння, які перейшли до мене? Негайно, за будь-яких обставин забрав би ти руку від нашого володіння і віддав би його нам! Бо я виступаю на тебе з численним військом, і після того, як поверну собі моє володіння, то захоплю також володіння тебе самого».

І здавна ті, хто були королями в лясській країні, не були ляхами за походженням, а в більшості були чи то зі шведського боку, а іноді з Пруссії, що залежала від Швеції, а одного разу був [хтось] з німецького боку, бо ж частина через їхню звичку підпадати під [чужоземне] захоплення у (тисяча) вісімдесят четвертому році⁷⁰ після Хотинської війни⁷¹ коли помер лясський король з Пруссії, кафір, гетьман на ім'я *Ноясли*⁷², який у згаданій війні був головнокомандувачем над польським військом, був ляхом. І поки не було звично, щоби король був з цього племені, із спільною згодою було обрано королем названого гетьмана, і він був королем поки настав [тисяча] сто восьмий рік⁷³, потім через його смерть⁷⁴ за старим звичаєм польського племені на зборах з виборів короля одна фракція [депутатів] бачила користь у тому, щоби повернутися до шведського боку, одна фракція — до французького, а одна група навіть до німецького боку, і коли тривала поміж ними оця суперечка, позаяк переважили ті, хто схилився до німецького боку, то вони обрали королем воєводу на ім'я *Налкиран*. Назва-

ний *Налкиран* не уживався із ляхами, а ті ляхи, які були прихильними до шведської сторони, прийшли до Шведа і подали таку петицію:

«При тому, що здавна ляські королі обиралися з [огляду на] Вашу опінію, однак цього разу наше плем'я прихилилося до німецького боку, а *Налкиран*, обраний королем з того боку, /288/ не вподобав домени, які здавна відносилися до [кожного] прибульця у наші володіння, який ставав ляським королем, і міста, містечка, села та інші наші володіння, які були в нашому утриманні відповідно до принципу свободи, і наш порядок, він примусом привів у повний безлад, а особливо те, що з вищезгаданим царем він перебуває у злуці, що досягла ступеня взаємного братерства, і тоді як наше [плем'я] перебуває у давній ворожості із московським племенем він згаданому цареві є приятелем, і своїм чисельним військом, тим, що він привів у наші володіння, він розтоптав Ляське королівство і привів до злиднів підданців та бідняків. Ви б теж, як наші батьки та діди, доклали зусиль та старання для наведення порядку нашої руїни».

Шведський же король через потерпання з приводу війни-вбивства із московським царем вирушив прямо до Ляської країни, прибувши [туди], він спочатку розв'язав воєнні дії з *Налкираном*, і декілька років раз у раз шведська сторона діставала нагоду для перемоги, а *Налкиран* впавав у відчай від протистояння, і шляхом втечі вирушив у напрямку своєї нещасної батьківщини.

А шведський король не пішов негайно за ним, і, прибувши до *Налкиранової* країни Саксонї — позаяк вищеозначений у своїй же країні не зупинився, вчинив зникнення-втечу — то щоби перебути зиму з військом у *Налкиранових* володіннях, він призначив своєму війську Саксонью зимівником, і захопивши в руки *Налкиранового* батька⁷⁵, він його ув'язнив та заточив. Господарі країн, що знаходяться там по сусідству, на ім'я *Кешюнлер*, *Тана* і *Табаран*⁷⁶, прийшли до шведського короля, і коли вони зажадали *Налкирана*, то *Налкиран* сам прийшов. Тож він (Карл XII) звільнив *Налкирана* та його батька з укладенням між ними клятви-присяги про те,

«щоби той (*Налкиран*) дослухався чесноти слухняності і накинув на себе покров услужіння, і щоби він був підданий Шведським королям і відтак не вступав до Ляських володінь, і зрікся королівського титулу»,

і з великими грошима та іншими здобутками він вийшов із Саксонї, і поставивши зі свого боку королем кафіра на ім'я *Легдженгі*⁷⁷, /289/ як тільки було наведено порядок, сам він вирішив затриматися певний час у тій місцевості.

Та *Налкиран* через втечі, будучи уже протягом кількох років раз у раз розбитий у шведській війні, мав великі нестачі у солдатах, припасах та скарбниці, а зосібна тому що шведський король повністю зайшов його володіння і, на додачу до великих витрат з причини зимівлі, його самого було взято у полон, а потім ще через те, що він присягнув не прозиватися королівським титулом, з боку мешканців його ж власної держави втратилася повага [до нього], і він з соромом-ганьбою не зупинився у своїй країні, а знайшов притулок під Покровительством московського царя. Московський же цар через цілковите глумство

прийняв за свій насущний обов'язок Налкиранів реванш і продовжив війну-битву із шведським королем і з незчисленим військом прийшову у Ляську країну і наготував пребагато припасів для війни-вбивства. Однак в кожній сутичці московські війська зазнавали поразки, і тільки-но шведи пішли геть, забираючи-грабуючи склади гармат та зброї та інші його (Москова) бази, Швед додав сил і більшість фортець, які спочатку Москов виграв у Ляха, він захопив і передав назад ляхам.

Знов-таки 1120 року⁷⁸ взимку (шведи) переправились по льоду через річку *Озю*⁷⁹ (Дніпро), у його верхів'ях з містами та селами, які перебували в руках Москова, і коли вони прибули до підданої Москову країни *Барабаши*⁸⁰, гетьман на ім'я Мазепа, який був *барабаишським* гетьманом, з більшістю свого війська піддався шведському королеві, і той узяв кілька фортець в *Барабаши*, і затримався на цілих чотири місяці на полі фортеці під ім'ям *Балтава* (Полтава), що на березі згаданої річки⁸¹, і нечисленне військо, що три рази приходило на нього з Московського боку, чинило війну-вбивство, і скільки б вони не чинили війни-змагання, вітер везіння дмухав убік Шведа, а потік поразки котився убік Москова.

Омовленим /290/ чином поміж Московським та Шведським племенем день за днем розпалювався вогонь війни-вбивства, і московський кафір по замиренні-заспокоєнні з Високою Державою для здійснення задуманих в його думці інтриг взяв це за претекст для розв'язання воєнних дій із шведом, тож піддані Москві *барабаишські* та *путкальські*⁸² козаки, які примикають до ісламських кордонів з боку Очаківського та Бендерського пограниччя⁸³, перекрили шляхи купцям Високої Держави, які приходять-відходять у московські володіння для торгівлі, щоби грабувати їхні речі і пускати в розход їхніх людей, і в людей Очаківського та Бендерського погранич від часу укладання миру декілька разів на рік виводили стада (кобилиць та лошат) і худобу, щоби привести (собі), і їхніх людей, щоби зробити невільниками, а декого стратити-знищити і подібне. І разом з запустінням від принесення шкоди-руїни, [що є] всупереч (мирній) угоді-присязі, [досягнутій] відповідно до Покровительської мирної присяги, для вимагання від *Москова* (повернення) цих омовлених збитків їхнім власникам, до їхніх командирів було послано листа та чоловіка, але вони відправили назад прибулого [до них] чоловіка з негативною відповіддю, вибачаючись, мовляв,

«ми є самовіддано вірні умовам мирного договору і бережемо їх, однак нині в нас воєнна тривога, і опісля, коли тих негідників буде захоплено і найсуворіше покарано, тоді буде складено присягу [на мир ще раз] і продемонстровано нашу відданість миру».

Та хоча Москаль і заявляє про відданість миру, однак при тому, що вчинки та поведінка, які вони (московити) собі дозволяють, суперечать миру та їхнім власним заявам, і через те незрозуміло, як відрізнити їхнє приятельство від ворожнечі, з боку Очаківського губернатора Везіра Юсуфа Паши до їх ясно-вельможності верховного везіра Чорлулу Алі Паші на початку його каденції⁸⁴ було послано подання, сенс якого полягав [у наступному]:

«Хоча вчинки москаля отаким чином є [для нас] непевні та сумнівні, і існує потреба наказу про відмову «найвищим шляхом» (себто султаном) від їхньої присяги /291/ та здійснення походу на нього (Москаля), обставини, в яких він (московський цар) перебуває, усе ще не ясні, [отже] немає можливості здійснити похід на москалів з боку Високої Держави. Проте позаяк з боку Високої Держави неможливо призвести зламання миру, вживання заходів, які благородним способом спричинили б відмову Москаля від його політики, відноситься до нагальних справ для ретельного міркування. При цьому нині шведський король, який є заклятим ворогом московського царя, будучи приятелем Високої Держави, нещодавно за часів покійного їх ясновельможності султана Мустафи⁸⁵ до Високої Держави подався і написав про те, щоби за прикладом [послів] інших *назарейських* володарів проживати одному [його] *байлосу*⁸⁶ у Стамбулі. [Нині] спостерігається, що з появою деяких перепон [ця справа] затрималася і що в потаємних бажаннях шведського [короля] є цілеспрямований намір [розв'язати] цю справу, і що було б благом надати дозвіл [на це] з боку Високої Держави. Мета [цього заходу] полягає у тому, щоби шляхом сприяння зростанню його [Шведа] слави поміж *назарейськими* володарями та з наданням підсилення шведському [королеві] з боку Високої Держави, було би вжито заходів, що стали б, як мовиться, причиною шкоди Москалю в його справах, [щоби шведський король] без повідомлень від Високої Держави діяв відповідно до своєї [мирної] присяги, щоб нехай там що, а подружити шведського короля з Високою Державою».

Коли від вищезгаданого Алі Паши прибув лист до оборонця Бабадагу Везіра Юсуфа Паши, то вищезгаданий Везір [Юсуф Паша], після того як дістав новини про те, що

«названий король видавав себе всередині Ляської країни звияжним і переможцем над Москалем, а від польських достойників було вибрано королем Польського королівства гетьмана на ім'я *Істаніслав* (Ліщинський), а *Налкиран* втік до Саксонії, яка є його власною волостю, по чому він, будучи не в змозі претендувати на [Ляське] королівство, прийняв личину підданства та покори Шведові, і шведський король разом із [ляським] королем на ім'я *Істаніслав* повернувся із Саксонії і прийшов під місто *Торунь*»,

/292/ призначив (позаяк він уже набрав повноважень) послом до шведської сторони [одного з його] власних [людей] та служебників достойного чоловіка на ім'я Єрґоґюлю Мегмед Ефенді⁸⁷.

Однак позаяк більшість місцевостей Ляського королівства перебувала під окупацією московського царя, і при тому, що у нього в утриманні був *Налкиран*, який тримав ранг польського короля, в кожному випадку було неслухно послові від Високої Держави їхати до шведського короля, який перебував у стані війни з московським царем. Не насмілившись на його посилку через Польщу — мовляв, «існують перешкоди», — він послав його через угорські кордони і

сторони Польського королівства, що прилягають до німецьких (себто австрійських) рубежів. А коли ж згаданий [посол] досяг угорських рубежів, його було впізнано за перевдягненим вбранням, коли він шпигував, і коли німецькі офіцери його схопили і допитували, він видав достоту, що він є людиною бабадагського коменданта і заради чого він поїхав, і поклав на ґрунт представлення листа, що був у нього в руках.

Як би там не було, з тисячею проблем і труднощів той [Єргьогюлю Мегмед Ефенді] прибув до вищезгаданого міста Торуня, а там зустрілися між собою шведський король, і польський король (Август II) і *Істаніслав* (Ліщинський) король. Коли він їм передав листи до кожного з них, вони дізналися про їхній зміст, [а саме, що] Юсуф Паша їх заохочував до дружби з Високою Державою, і побачивши, що він бере на себе посередництво [у переговорах] між ними, [шведський король] його спитали, мовляв,

«Поміж нами та Високою Державою не існує давнього знайомства, тоді яка стала причина того, що твій паша настільки клопочеться про дружбу?».

Той відповів, мовивши,

«При нашому паші часто згадувалася Твоя доблесть, і в результаті у нього виникла приязнь до Тебе».

Коли [король] його запитали про пояснення, мовляв,

«Та ж якого роду моя слава в стороні Високої Держави?».

було дано відповідь таким способом, що спонукав до прозріння, мовляв,

«Як нема шляху між Тобою та Високою Державою, так нема і Твоєї [тут] слави, адже при Порозі Щастя⁸⁸ не резидує Твій *бальйос*, як [*бальйоси*] інших *назарейських* держав, і коли від Твоєї держави приходили і відходили купці — /293/ щоби таким чином розповідати про Твої життєві обставини, щоби Твоє ім'я та слава були би знаменитими».

[Йому король одповів], мовляв:

«Але ж чи здатен твій паша облаштувати так, щоби мене зробити другом з Високою Державою, щоби моему байлосу проживати у стороні [твоєї] держави, а купцям моєї держави — приходити до і йти з [твоєї держави]? І наша держава знаходиться поза протокою *Сейте* (Гібралтар). Напевно *Джазаїрли* (Алжирець) хапатиме наші купецькі кораблі, які будуть прибувати й відбувати. Тож що з цим вдіяти?»

Посол же одповів, мовляв:

«Наш паша у Високій Державі має силу слова для облаштування та полагодження [справ] важніших за те, що ти побажав. Саме Джазаїрська династія — це раби, які є державцями фірманів від Високої Держави (себто визнають себе її підданими). Заприсягнути з тобою на дружбу і щоби потім Твій байло перебував у столиці щастя⁸⁹ — це [для нашого паши] друго-планова справа».

[Коли йому король] проказали:

«Якщо це є так, то ось на цей день оті [алжирці] захопили один наш *кальйон*. Коли ми запропонували їм, мовляв, «Негайно поверніть!», той

[Алжирець відказав, мовляв,] «І не берись!» А от щоби покарати Москву, чи не можна було б надати якусь допомогу?»

Щойно йому було дано відповідь, мовляв:

«З причини далекої відстані між тобою та Високою Державою не існує граничної неможливості для допомоги тобі військом».

Король і каже:

«Тепер добре. А тепер ще така є [справа], що я піду убік Каманіче, що є одним з володінь (Станіслава Ліщинського) — ворога нашого лясського короля Налкирана, поставленого з московського боку. Чи від Високої Держави нам можлива допомога солдатами».

Згаданий [Єрґюґюлю] Мегмед Ефенді узявся за розв'язання названих справ в ролі завдання його посольства. Поза тим, метою згаданого [Мегмеда Ефенді] було, щоби і шведський король, і король *Істаніслав* заради оцих справ послали по послу до султана Високої Держави з проханням такого змісту:

«[1] щоби отому ж королю бути другом другові Високої Держави і ворогом її ворогові; [2] щоб його одному *бальйосу*, за прикладом інших *назарейських* народів, бути оселеним у столиці [Стамбулі]; [3] щоби прибуття-відбуття купців з його сторони [відбувалося під умовою, аби тим] платити звичайне мито за їхні товари; [4] щоби відбулося повернення шведському [королеві] їхнього одного калйону, який перебуває захоплений в руках Алжирця; [5] і щоби йому була надано допомогу військом заради того, щоб польський король *Істаніслав* привів у покору-/294/ послух Ляха, який є прибічником Москви і *Налкирана*, [6] і щоби видалити-вигнати Московського [царя], який перебуває всередині Лясської держави».

Згаданого посла було відпущено з папером, який повідомляв про відправлення отих [послів]. Він благополучно прибув в *Озю* (Очаків). По врученні Юсуфу Паші листів означений же Везір [Юсуф Паша] послав до Високої Держави деталізацію того, що відбулося, і листи, які прийшли до нього від шведської сторони, послав їх світлості *садразамові*⁹⁰ Чорлулу Алі Паші.

У відповідях [великого везіра] на його [Везір Юсуфа Паши] пояснення, з якими від верховного везіра поступово прибували його представники, мовилося наступне:

«Належить підтримати деякі статті, [призначені для того, аби] з боку шведського короля відбулося укладання [угоди про] зав'язання навечно дружби з Високою Державою, а саме щоби, з одного боку, з боку Високої Держави поважалися звичаї приязні, встановлені зі сторони шведського короля, а з іншого — щоби один його *бальйос* мешкав у столиці за прикладом інших *назарейських* володарів. При тому, що у цих двох статтях нема нічого негожого, і вони можуть дістати благоволення султана, але існує одна скрута — наскільки можливе повернення захопленого перед цим алжирцями в шведів *кальйону*, і щоби ця справа звершилася ще перед тим, як було б укладено [договір про] дружбу, погоджений поміж Високою Державою та шведським королем, адже представлення цієї пропозиції

алжирцям не має [законного] способу [розв'язання] за шаріатом. Таким чином, нехай би [Везір Юсуф Паша] ухилялися [від укладення цього пункту] розумним способом з представленням оговірки, мовляв, «[полагодження] цієї справи так, як з Вашого боку [завгодно], мені не можна представити-запропонувати стороні Високої Держави, але надалі династіям *Джазаїру, Траблос-і Гарбу*⁹¹ разом з високими емірами буде суворо наказано та перероз'яснено не нападати на купецькі кораблі, що надходитимуть з боку [Оточуючого] моря». Тільки ж так є, що названі династії перебувають на далекій відстані [від столиці], і через те, що їхній люд є гарячої вдачі і жорстокий, в них на загал бере гору завзяття до нападу-розбою на таких, що, як і шведи, відносяться до громад невірних, і які, перебуваючи з Високою Державою в мирі-дружбі, є увільнені від [завдання їм] шкоди-втрат; отже, нині треба, щоби було зрозуміло, що їм не можна довірити ані ключ, ані щось інше. І четверта стаття, що є статтею про надання допомоги. Така справа, будучи всупереч миру, укладеному Високою Державою з Московським [царем], якщо буде [султанське] благоволення, і московський мир став би зламаний, то якщо би Московський прийшов на Шведське плем'я і перемагав і, напавши на ляські володіння, виявився сильнішим, то в такому разі ясно, що ця халепа буде шкідливою для Високої Держави. Тільки ж ця стаття, при тому, що дружбі Шведського [короля] з Високою Державою надається повна підтримка, і поза тим, якщо від Високої Держави не буде подано знаку, аби змушувати [царя й надалі] покладатися на Високу Державу, то немає сенсу, щоби стало відомо про таку справу, що з Московським [царем] не існує миру. І зі словами «якщо Вам буде завгодно, аби [султановому] благоволенню в цьому питанні вийшла користь, то спочатку одного дня пошліть Вашого *бальйоса* у той бік Високої Держави та докладіть старань та приспішіть для розбудови дружби» нехай би [Везір Юсуф Паша] дав зрозуміти [шведському королеві], щоби той усе зробив з добрим помислом і доклав би зусилля та увагу до того, аби попередньо визначитися з укладенням дружби поміж Шведом та Високою Державою».

Внаслідок цього Юсуф Паша кілька разів обвістився із шведським королем, і це додало тому зарозумілості-марнославства, що йому таким чином від Високої Держави були зроблені пропозиції до укладення з ним миру.

На додачу, відповідно до деяких таємних пертрактацій посвячених [осіб], великий везір Чорлулу Алі Паша нібито вживав заходів, щоби рушити шляхом, який самостійно ініціював Юсуф Паша для укладення дружби зі Шведом. По тому, як шведський король вищеописаним способом Perezимував на Полтавському полі, він таємно послав від свого боку заступників до їх ясновельможності [кримського] хана з тим, щоби тієї весни той надав підмоги йому кримськими військами у великій битві, що мала би місце з Москвою. По тому, як цю справу було об'явлено-представлено шведському королеві, позаяк згадану справу якимось чином було доведено до священного слуху (султана), то

через те, що вона суперечила миру поміж Москалем та Високою Державою, за цю справу великому везіру було задано великий наганяй-догану, а їх ясновельможності хану було вислано оклик-нагадування відкинутися від супротивних миру порухів. Однак під приводом того, аби потім шведський король не дізнався про те, що відбулося перешкодження їх ясновельможності хану у наданні йому допомоги, [було вирішено] наповнити його серце впевненістю у тому, що їхня ясновельможність хан з кримським військом, відповідно до обіцянки володаря держави, прибуде тієї весни на Полтавське поле йому на допомогу.

Далі, почувши про те, що московський цар через поступку зарозумілості — адже московське плем'я не в змозі його одоліти — прийшов на нього з військом, якого не виносить земля, він [шведський король] абсолютно не стурбувався, [діючи] на манер «нехай наполягає на своєму», він зі ста п'ятдесяти тисяч агресивних його власних військ та народів *барабаських* та *потькальських* козаків, що вчинилися йому у підданстві, відібрав лишень до двадцяти тисяч добірних військ, влаштував табір у місці, що поблизу до згаданого Полтавського поля, і поспішив в атаку на московського, який вичікував на сприятливу нагоду. Він війною зруйнував оті два табори, розсіяв їхні шикуння, і, вбивши скількись тисяч Московитів позбавив Московського імені та слави.

Гетьмани (себто генерали), що були при боці московського царя, сказали: «Негайно давайте випалимо з гармат! Якщо зараз попустити [шведам], вони нас поб'ють, і справі буде кінець»

а їм московський цар одповідав з наміром заперечити, мовляв:

«Нині наше військо перемішалось із шведським військом. За якийсь час це нам наше військо понищить. Для цього повинно подбати про належні заходи»

/297/ Однак гетьмани дали відповідь, мовляв,

«Неможливо, щоби заходи цього дня були такими ж віднині і надалі. Ми повинні пожертвувати нашими військами, які у цьому місці перемішалися з ворогом»

і, давши вогонь з гармат, вчинили те, чого слід стерегтися.

У цей момент гарматне ядро зачепило ногу шведського короля. Будучи поранений, той, не зважаючи на біль, зробив трон з дошок на зразок паланкіну і сів у нього, чим він заохочував солдат до війни, і ще багато часу отак на полі битви він виявляв твердість кроку. У цей день його поранення, гарматні снаряди, якими стріляли з московського боку, та поступове затягування війни були чинником-причиною розладу порядку у його війську.

Далі пом'янутий король, по необхідності повернувшись назад з поля побоїща і прибувши до своєї ставки, узяв речі, які йому можливо було нести, і легко навантажений разом з *барабаським* гетьманом і *потькальським* гетьманом знявся з околиці згаданої *Балтави* і прийшов у *Переволошну* — одну з *барабаських* фортець на березі [річки] *Озю*, яку він раніше захопив. За ним прийшли війська московські та калмицькі війська, нагнавши, у згаданому місці, коли

минули цілих два дні у різанині, і позаяк рана згаданого короля заболіла ще сильніше, а ворота випадку зачинилися, він прийняв рішення втікати.

Хоча йому було легко і зручно йти убік Криму, він був ображений тим, що їх ясновельможність хан не прийшли, як було раніше погоджено, і не встигли йому на допомогу, тож він утримався від того, щоби брати в нього притулок. Позаяк він познайомився з губернатором *Озю* [Везіром] Юсуфом Пашою через те, що проминав згаданий край, і з ним заприятелював, то він віддав перевагу тому, щоби взяти прихисток в вищезначеного Везіра, отже він побіг прямо на [фортецю] *Озю*. Вони мали бажання перебраться через річку *Озю* біля фортеці *Переволошина*, але Московський попередньо захопив плоти, човни та всілякі інші судна /298/, які були на переправі, і спалив вогнем. І тоді деякі бідолаги поробили плоти з бортів возів та очерету, і багато солдатів, переправляючись, потонуло та загинуло.

Та як би там не було, а з тисячею труднощів та страждань вони перебралися через означене місце, і прибули у місце відоме під назвою Руський брід на відстані півтори години від місця, де у річку Дніпро вливається річка *Ак-су*⁹², що знаходиться на відстані шести годин від фортеці *Озю*. Вони заходилися переправлятися і як би там не було, а шведські солдати перейшли, а ті, що залишилися позаду, десь п'ятсот шведів та три-чотири тисячі народу *барабаського* та *поткальського*, коли вони також переправлялися, у вечірній час ззаду їх нагнало до п'ятнадцяти тисяч московського війська, і тієї ночі та до такого ж часу наступного дня точилася битва. Опісля, тому що з цього боку допомога була неможливою, то кінець-кінцем з тих, хто лишився позаду, деякі переправилися водою, а скількись потонуло-загнуло.

У цей момент шведський король таки підвівся, і в місці, відомому під назвою *Кантемурів Юрт*, що знаходиться на березі Дніпра за півтори години до фортеці *Озю*. Там він розійшовся з *барабаським* гетьманом Мазепою та *пункальським* гетьманом з дванадцятьма тисячами козаків, і ті виступили у місце, яке вони називають *Кардашим Ормани*⁹³, яке належить Кримові, і там оселилися.

А шведський король у згаданому місці *Кантемурів Юрт* зупинився на три дні, подбав про деяке спорядження, і коли на четвертий день він направився убік Бендеру, від їх ясновельможності губернатора *Озю* Юсуфа Паши прийшов *кетхюда капуджійів*⁹⁴ з деякими подарунками, і цього місяця *джемазі-уль-ахіре* у тринадцятий день (19 серпня 1709 р.) він виступив з означеного місця. По його прибутті до Бендеру поза фортецею із особливою спішністю було споруджено один дім для означеного короля та житло для його підлеглих. Про те, як пригоди шведського короля пішли нанівець, про його перебування під Бендером, /299/ з боку їх ясновельможності губернатора *Озю* шляхетного Везіра Юсуфа Паши було зроблене повідомлення до Високої Держави, і, відчувши сором від того, що коли відповідно до припису невір'я у релігію Єдиного, від споріднених володарів *назарейських* одному випадіє випробування, означеного місяця (*джемазі-уль-ахіре*) тринадцятого дня було видано Покровительський указ, за яким:

«З причини того, що Османський султанат, який є місцем звернення володарів світу, віддає перевагу укриттю під плече Покровительства та співчуття, перед лицем його [Шведа] прохання подання йому руки є невідомне, тому не дбаючи про закон султанату [щодо стосунків з невірними], виявляється хосровське⁹⁵ благовоління і йому призначається щоденне утримання з державної скарбниці, поки триватиме його гостювання⁹⁶, і поки він затримається і відпочиватиме».

12. Роздача платні військовим

[4 вересня 1709 р.]

/299/ Після того, як для роздачі платні за третій та четвертий квартали⁹⁷ минаючого року згаданого місяця (*джемазі-уль-ахіре*) двадцять дев'ятий день (4 вересня 1709 р.)⁹⁸ у Покровительському палаці було влаштовано диван і військовим підрозділам було роздано-пожалувано їхню платню, посол, який прибув з боку Московя для поновлення миру, подав-підніс його листа та подарунки, і посол Дубровніка⁹⁹ відповідно до звичаю вручив суми данини (власне, *джиз'ї*) за три роки.

Кілька днів тому від московського царя прийшов його посол на ім'я Петро Андрієвич Толстой зі словами:

«Нині нашим бажанням є, щоби погомоніти між нами і в такий спосіб від появи розладу у приятельстві знову, щоби про це переговоривши, було дано зміцнений прецедент для дружби, поновивши — із призначенням наново на тридцятирічний час — миру-спокою, який раніше було укладено і скріплено присягою поміж московським царем та Високою Державою у час його ясновельможності колишнього господаря Султана Мустафи Хана»,

[і] Високій Державі /300/ було піднесено його подарунки і вручено його листа вищезгаданого змісту. На той час шведський король був розгромлений у битві, що відбулася з Московським на *Балтавському* полі, і після того, як він укриття у Високій Державі, вдруге прийшов лист від московського царя і його посол. На [цьому засіданні дивану] було оцінено повноваження, дані зломом'янутому послові для переговорів дотичних миру, і, не відписуючи на його прохання про те, щоби шведському королеві не було виявлено прихильність і не прийнято [під захист], для особистих переговорів з вищезгаданим послом було призначено одного з членів дивану Гюсейн-Паша-заде ель-Гаджжа Мегмеда Ефенді, та [обговорено перспективи] відхилення справи [притулку] шведського короля.

13. Звільнення коменданта (мугафіза) Озю

Абдуррагмана Паши

[між 4 і 10 вересня 1709 р.]

/300/ Коли шведський король приходив до [фортеці] *Озю*, то під час переправи на цей бік через річку /301/ *Озю* на Руській переправі (*Рус течіді*), що

при усті Південного Бугу (*Ак-су*), від перебуваючого на посаді коменданта Абдуррагмана Паши, який вийшов з командирів *джебеджійів*¹⁰⁰, було послано з платнею людину у справі, щоби за ці гроші зібрати достатню кількість човнів для переправи і та трохи провіанту.

І під час контакту [зі шведами] вищезгаданий взяв за претекст, ніби він подумав, що це є якась провокація з ворожого боку, — а насправді [це було] лишень заради одержання вигоди, після деяких вагань та зволікань — і нібито він не взяв багато грошей, (отже) він не послав їм човни та припаси, а його піддані та очаківські люди та й сам паша похапали в шведів багато юних хлопців та дівчат, зробили їх полоняниками, і в момент цієї халепи їх ззаду настигло московське військо, і це стало причиною та чинником завдання їм шкоди та втрат.

Відповідальний за цю справу чавуш, який знаходився в Озю, доповів та повідомив Високій Державі про непристойні вчинки, які дозволив собі згаданий паша. Тоді було увільнено [Абдуррагмана Пашу] від оборони Озю, закликано до Бендера оборонця Бабадагу шляхетного Везіра Юсуфа Пашу. Тоді після повного повернення та передачі королеві невільників, захоплених в шведів, і по тому, як із запереченням згаданого паши щодо взяття ним грошей для роз'яснення ситуації від вищепом'янутого Везіра [Юсуфа Паши] та запиту про кількість [зниклих] грошей до короля було послано чоловіка.

Через те що у проханні [шведського короля] було сказано:

«із звільненням вищезгаданого [Абдуррагмана Паши] і поверненням захоплених речей та шведів нашої стороні, якщо Висока Держава бажає прийняти мою думку, нехай вони в наступному пом'янутого пашу вибачать та висвободять»,

того було визволено з в'язниці, прощено його провину.

14. Повернення калги до Криму

[10 вересня 1709 р.]

Для розповіді про деякі справи, дотичні московсько-шведської проблеми, калгай-султан, який перебував при [Високій] Державі, шостого дня згаданого місяця (10 вересня 1709 р.) попрямував убік кримського хана, і їх ясновельможність великий везір та шляхетний (султанський) зять (*дамад*) проводжав вищепом'янутого султана до Кючюк-Чекмедже, і з пожалуванням від великого везіра в [садку] *Флорія-Багчесі* учти та пригощання та шуби та коня вони [таким чином] відбули офіційні ритуали [проводів].

15. Призначення багатьох військ для захисту бастіонів Бендеру

[між 19 та 30 серпня 1709 р.]¹⁰¹

/302/ Деякі шпигуни подали звістку про те, що Московський цар замислює, що коли річка *Турла*¹⁰² замерзне, він пошле на шведського короля несподіваним

чином скількись війська, щоби зробити напад. І справді, позаяк проклятий, що є московським царем, є цілком зарозумілий та сповнений самообману, то він від супротивних миру-покою порухів переважно не утримуватиметься. Позаяк нещодавно Шведський був ним переможений, і коли той заради порятунку своїх людей вступив до кордонів богохранимих володінь (Османської імперії) з наміром укритися у Високій Державі, то він (цар), задавшись ідеями, що супротивні Покровительському (мирному) договору, вступив углиб її (Високої Держави) кордонів на сорок вісім годин, і наважився на березі *Ак-су* учинити бій-битву із Шведським. Тож є певно, що, як повідомили шпигуни, він у морозну пору розпустить прапор зла (себто, почне війну). І з огляду на потребу, щоби шведський король перебував під захистом та у піклуванні про нього від сіні хосровського покровительства, на захист Бендеру були призначені та уповноважені *заїми* та державці *тімарів* Румелійського¹⁰³ *еялету*¹⁰⁴ разом з буджацькими *алайбегами*¹⁰⁵ і завідувач *санджаку*¹⁰⁶ Панья¹⁰⁷ колишній дефтердар¹⁰⁸ Мустафа Паша, і завідувач санджаку Кюстенділ¹⁰⁹ Давуд Паша і завідувач санджаку Охрі¹¹⁰ Кара-Йилан-огли Мегмед Паша і завідувач Ельбісанського¹¹¹ санджаку Магмуд-Бей-заде Худавірді Паша, а крім того — від великих везірів — губернатор (*вали*) Анатолії Везір Абді Паша та колишній губернатор (*вали*) Румелії Везір Ісмаїл Паша разом з їхніми досконалыми слугами.

16. Наступ Москви на військо шведського короля

[після 10 вересня 1709 р.]

/303/ Після того, як шведський король відпочив та його поранення прийняло зцілення, інколи він сідав на коня і не переставав займатися ловами-полованням і ходити-прогулюватися по тих місцях, і одного дня несподівано із криком, щоби зрушити і піти до його держави десь за п'ятнадцять-двадцять днів, він заявив про його намір послати до двох тисяч його шведського війська з (шведів його війська) у місце під назвою *Печова* в Богданських краях (себто, у Молдавії), та всупереч цьому оборонець Бабадагу Юсуф Паша сказав:

«Ваші люди не сидять на місці. Коли вони бачать Вашого ворога, їм уривається терпець і вони прагнуть взяти реванш, тоді як в нас з Вашими ворогами є мир. Поки так триває, не годиться, що на нашій землі Ваше військо, ворогуючи з ним, веде війну, та й нам важко бачити і наглядати за Вашим військом у тому місці. А що як лихо трапиться? Отож Ви від цього прагнення відмовтеся і не віддаляйтеся від Вашого війська».

Король засперечався, бо на його здогад, мовляв, «У тому місці існує легкість для оповіщення про виведення [війська] та поступування деяким справам». І з розділенням-відсилкою свого війська у тому місці вони таки у тій околиці прибули у містечко *Черनावудж*¹¹² і там проминуло декілька днів. Через те, що *богданці* були у злуці разом з московським племенем, з дозволом та побудженням наблизилося туди і московське військо, що там знаходилося, /305/

зненацька найшло на тих шведів, що знаходилися у місті *Чернавудж*, повбило та їхні добра пограбувало та спожило.

17. Прибуття посла Швеції до Високої Держави

[8 жовтня 1709 р.]

З прибуттям до оборонця Бабадагу Юсуфа Паші листа від верховного везіра із запитом стосовно намірів шведського короля, щодо того, чи він відрядить до Порогу Щастя посла для [укладання] дружби з Високою Державою, а також стосовно його від'їзду на свою батьківщину, і щоби про це було зроблене представлення-повідомлення Високій державі, згаданий Везір [Юсу Паша] прибув до короля.

«Там по деякому перебуванні в компанії заобрійних гостей, він (король) навів заради дотепу слова, що поки він відрядить посла до Високої Держави заради дружби, мовляв, «ми уже Божим промыслом прийшли і знайшли притулок у Високій Державі», і він пояснив, що заради цього доброго діла він за декілька днів пошле до Порогу Щастя свою людину, і про те, що його відхід у спокої та безпеці через Польську державу разом із сподіванням на підвищення зусиль та зростання добродійства з боку Високої Держави він також має потребу в приготуванні османської сили та татарського війська, які під час дороги будуть здатні оборонити (його) від ворога і що він має бажання пояснити про його твердий намір про те, що разом з його послом він зробить (про це) подання-повідомлення», — ось про це усе з боку Юсуфа Паші було письмово викладене.

Коли Серцевину Держави було повідомлено про це, позаяк разом з листом від великого везіра Чорлулу Алі Паші, що містив втішання тим, що разом із спокоєм та безпекою у падішагській¹¹³ державі його буде відіслано до його країни, було послано досконалого коня під чепраком та один усипаний коштовним камінням кинджал. Згаданий [шведський] король виявив велике задоволення, і не дивлячись на прибуття дозволу, що давав надію на погодження милості (від султана) негайно по тому з писанням, що містило вищезгадані прохання, він намірився і поспішив відрядити посла. Згаданий посол прибув до Порогу Щастя і згаданого місяця [шабана] у четвертий день (8 жовтня 1709 р.) вступив до Покровительського Дивану, вручив його писання і після пояснення королевих цілей та бажань до Високої Держави, не змушуючи чекати, його було відпущено з Покровительським указом, що містив дозвіл.

18. Відремонтування фортеці Ор та спорудження в ній бастіонів

[між 1 і 3 жовтня 1709 р.]

/307/ Разом з постановням необхідності щодо віремонтування фортеці Ор, яка знаходиться на Кримському [пів]острові, та очищення її ровів, були

призначені керуючі, та окрім /308/ відремонтування зруйнованих місць нещодавно були відбудовані-відновлені чотири бастіони.

19. Змагання Москви з військом короля Швеції

[між 1 і 3 жовтня 1709 р.]

/308/ З тим, що шведське військо було розсіяне, а їхній король втік до Бендер, московський цар, кажучи «Час — зручний», для облоги та завоювання однієї зі шведських фортець, що на московському кордоні¹¹⁴, призначив з незчисленим військом Шереметьєв (*Шеремет-оглу*), який є головним гетьманом. З тим, що при облозі означеної фортеці обложеним шведам прийшла підмога, і що знову їх було посилено, і позаяк *Шеремет-оглу* швидко зрозумів будь-яку неможливість захоплення фортеці, він зняв облогу і під час відступу шведи його нагнали з тилу, скількись їх вбили, згаданий *Шеремет-оглу* покидавши припаси та гармати з уцілілими московитами втік, і вони (шведи) зробили спрямований на благо набіг — про це було повідомлено.

20. Переговори посла московського царя з Юсуфом Пашою

[перед 8 грудня 1709 р.]

/309/ По проведенні переговорів поміж губернаторами, поставленими на чолі пограничних округ, стосовно деяких обставин, що виявилися /310/ порушенням статей та додатків договору з ворожими державами, що перебувають [з Високою Державою] у мирі, з боку московського царя до їх ясновельможності оборонця Бабадагу шляхетного Везіра Юсуфа Паші невпинно прибували московські посланці і робили представлення, мовляв,

«Позаяк наш ворог Шведський та Мазепа Гетьман, який вчинив зраду та бунт, будучи розбиті у війні з нами, втекли до Високої Держави, то хоч і потрібно, відповідно до миру-дружби між нами, не приймати вищезгаданих осіб, а вигнати й видалити, Ви їх при собі затримали і тепер заявляєте про покровительство. А далі, віддаливши від вас вищезгаданих осіб, ви в такий спосіб поновіть існуючу між нами дружбу і не будьте причиною появи смуту та зла».

Відповідь на сильні слова було представлено Високій Державі, і повідомлення [про відповідну реакцію] було відкладене і затримане. Після повідомлення з боку його ясновельможності володаря держави вищезгаданому Везіру [Юсуфу Паші] було написано листа, і у ньому було рекомендовано і згадано так:

«Хоча було листовно відписано стосовно домагання Московським [царем] Шведського Короля, однак щодо Мазепа Гетьмана, то хоча це є правда, що пом'янутий гетьман, по суті, є підданим Москова, певну відповідь дати важко. Однак напевно, що у випадку таки видачі гетьмана від «імпера-

торського шляху» (себто, від покровительства султана) славі та маєстату султанату буде завдано шкоди. При тому, що [в цьому] є чимало небезпек, зараз же приставте до гетьмана людей та пошліть [його] до їх ясновельможності хана, бо відповідно до ханських законів той, хто вступає до нього, не видається, і [тоді] відповісте Московському відмовою».

Однак Юсуф Паша не погодився з цією думку стосовно гетьмана. Він запросив до себе у присутність [московських] послів, і коли ті прийшли, він сказав [наступне]:

«Від уряду прибув наш чоловік і приніс наступну відповідь. При тому, що ми вже попустили вашу атаку-агресію, коли Ви з гарматами та рушницями й іншими знаряддями війни зайшли на відстань /311/ тридцяти шести годин всередину [країни] за кордони і межі, проведені поміж нами після укладання миру, і позаяк ви насмілилися грабувати і завдавати шкоди Шведському, утискати посеред нашої держави дружніх нам гостей, то ви покриваєте власний гріх, і, щоби не дати нам взятися за цей претекст ви йдете на каверзи та зухвалість, так ви ще наважуєтесь отак домагатися шведського короля та гетьмана. Що шведський король за таких обставин прийде у ці місця, чи комусь прийшло б у голову? А ще чи якимось чином це було внесено до мирного договору так, що присяжна мирна угода була б гарантією для вашої претензії? Така обставина, що виходить за межі правил взаємного дотримання миру, виникла лише щойно. Коли склалося таке становище, то якщо ви наполягаєте на своїй вимозі і насмілюєтесь розв'язати війну, то це ви будете тим, хто порушив мир. Якщо йдеться про Мазепу Гетьмана, то хоча він раніше нібито був московським службовником, проте опісля він відвернувся лицем від нього і пристав до шведського короля, і він прийшов у нашу землю на положенні особи, яка перебуває на службі в шведського короля, і ми його не знали як вашого гетьмана, ми його знаємо як шведа. От коли вирушать Шведський Король та Гетьман з нашої землі геть і підуть до своєї країни, от тоді й подбайте [про сатисфакцію], коли в вас щось є [до них]».

Він відправив [московських] послів з листами, в яких було написано такий зміст, і зробив повідомлення-пояснення Високій Державі щодо наданої відповіді.

¹ *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа у західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Полтава, 1995. — С. 70–71, 83.

² *Станіславський В.В.* Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Укр. іст. журн. — 2008. — № 5. — С. 39–49.

³ Великий візир у 1714–1716 рр. Він був відомий також як Сілягдар, завдяки перебуванню в молодості на посаді сілягдара — пажа-зброєносця султана Ахмеда III.

⁴ *Woodhead Ch. Rashid, Mehmed* // Encyclopaedia of Islam, 2nd Edition. — Vol. 8. — P. 441.

⁵ Сюлейманіє — комплекс (*кюлліє*), що складається з мечеті, добродійних закладів, був побудований на замовлення османського султана Сулеймана Пишного 1550–1558 рр. і носить його ім'я.

⁶ *Mehmed Raşid Efendi. Tarih-i Raşid*, 6 cilt. — Istanbul: Matbaa-yi Âmire, 1282 h. (1865). Перше видання хроніки надрукував у трьох томах османський першодрукар Ібрагім Мютеферріка 1741 р.

⁷ Датується за сусідніми повідомленнями, що мають дати 2 та 13 мугаррама 1116 р.

⁸ Висока Держава (*Devlet-i Aliyye*) — скорочена, але загальновідома форма офіційної назви Османської імперії *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*.

⁹ На місці сучасного м. Таганрог (Російська федерація), на північному березі Азовського моря.

¹⁰ Російська фортеця Кам'яний Затон, була збудована на початку XVIII ст. на лівому березі Дніпра біля Микитинської переправи. Зруйнована запорожцями 1709 р.

¹¹ Невстановлене місце.

¹² В цьому місці візира Юсуфа-пашу названо очаківським губернатором (Озю валісі). В інших місцях хроніки він також часто називався мугафизом, себто «оборонцем» Бабадагу. Остання назва, скоріше за все, не була офіційним титулом, оскільки посада мугафиза відповідала посаді коменданта фортеці, відома ще як діздар. — Див.: *Dizdar // Pakalin M.Z. Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. — Cilt I. — Istanbul: Maarif, 1946. — S. 469; *Muhafız // Pakalin M.Z. Osmanli tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. — Cilt II. — Istanbul: Maarif, 1954. — S. 564. У значенні коменданта фортеці термін мугафиз вживається в даній хроніці по відношенню до Абдуррагмана-паши. — Див. повідомлення 13 в цьому виданні (*Raşid Tarihi*. — Cilt 3. — S. 300–301).

¹³ *Кала-і Джедід* є арабсько-перською калькою з турецької назви *Єні-Кале*.

¹⁴ Заїм — державець земельного пожалування з щорічним прибутком між 20 тис. і 100 тис. акче.

¹⁵ Тімаріоти (*erbab-i timar*) — державці земельних пожалувань з щорічним прибутком до 20 тис. акче.

¹⁶ Алайбег — командир, дослівно «начальник лави», пізніше — аналог звання полковника. Тут: за аналогією з повідомленням 12, очевидно, малися на увазі племінні ватажки буджацьких татар.

¹⁷ Капухалки — дослівно «люд (султанського) Порогу», родове поняття для означення службовців, цивільних та військових, які були персональними невольниками султана, зокрема, яничарів, палацевої кавалерії (сіпагі); евфемізм терміну капикулу — «раб (султанських) воріт».

¹⁸ Покровительський — персько-турецьке *hümaun*, похідне від перської назви фенікса *huma* — метафоричний титул османського султана, аналогічний за смислом прикметнику «августійший».

¹⁹ Датується за суміжними документами, що містять дати 26 сафара та 4 рабіу-ль-еввеля 1116 р. гіджри.

²⁰ Ільханські справи — алузія до чингізідського походження правлячої у Кримському ханаті династії Герейв. Ільхани — титул правителів Ірану у 1258–1334 з династії, що походила від Хулагу сина Толуя, молодшого сина Чингіз-хана.

²¹ Калгай або калга, або калга-султан — титул заступника правлячого хана і офіційного спадкоємця ханства.

²² Терміни газа та джигад у XVIII ст. уже означали священну війну, себто війну за поширення ісламу, хоча початково газа мала вузьке значення набігу, завоювання, а джигад — старань заради віри. Їх парне вживання в даному випадку потребує передачі глоссою.

²³ Себто борцем за ісламську віру. Див. також прим. 22.

²⁴ Фрідріх Август I, курфюрст Саксонії, відомий більше як король Речі Посполитої Август II (1697–1704, 1709–1733). Цікаво, що далі в тексті хроніки Мегмед Рашид називає Августа II іншим іменем Налкиран (див. прим. 38), але жодного разу не називає його польським королівським іменем.

²⁵ Явна помилка хроніста — без сумніву, йдеться про перемогу шведів.

²⁶ Якуб Людвік Генрик Собеський (1667–1737), син короля Яна III Собеського, конкурент саксонського курфюрста і майбутнього польського короля Августа II на сеймі 1697 р., 1704 р. був захоплений разом з братом Костянтином у полон Августом II і оселений в Липську.

²⁷ Польський король Ян III Собеський (1674–1696). Далі його названо Ноясли. — Див. прим. 72.

²⁸ Бабадаг — містечко в Добруджі.

²⁹ Кальйон — від італійського galleon — вітрильник.

³⁰ Провінція з адміністративним центром у м. Сівас у центральній Анатолії.

³¹ Капудан-і дерья («капітан моря») — титул головнокомандуючого османського флоту.

³² Капудан-паша — титул головнокомандуючого османського флоту.

³³ Датується за наступним повідомленням, що містить дату 6 реджеба 1118 р. гіджри.

³⁴ Невстановлена місцевість.

³⁵ Емір — арабською «правитель», один з титулів османського султана.

³⁶ Гуруш або куруш — інакше відома як османський піастр, основна монета в Османській імперії від 1687 р.

³⁷ Датується за попереднім повідомленням, що містить дату 4 сафара 1119 р.

³⁸ «Налкиран» (Na'lkıran) — «Розбий підкову», турецьке насмішкувате прізвисько саксонського курфюрста (1694–1733) і польського короля Августа II (правив 1697–1706, 1709–1733), який за свою фізичну силу був прозваний у його володіннях Сильним (нім. der Starke, пол. Mocny).

³⁹ 1110 р. гіджри відповідає 9 липня 1698 — 27 червня 1699 р.

⁴⁰ Борис Петрович Шереметьєв (1652–1719), генерал-фельмаршал російської армії. Тут йдеться про придушення стрілецького заколоту в Астрахані 1705–1706 рр.

⁴¹ Річка Хопер.

⁴² Невстановлена особа.

⁴³ Йдеться про направлення загону під проводом полковника Юрія Васильовича Долгорукова (1664–1708) для розшуку та повернення з Дону селян-втікачів.

⁴⁴ Очевидно, йдеться про Пристанський городок на Хопрі.

⁴⁵ Черкаський Городок, адміністративний центр Донського козачого війська.

⁴⁶ 1 травня 1708 р.

⁴⁷ Йдеться про отамана Лукьяна Максимова та ще п'ятьох старшин.

⁴⁸ Козацький отаман Ігнат Некрасов, епонім козаків-некрасовців, які переселилися до Османської імперії.

⁴⁹ Пішкеш — данина, подарунок начальнику.

⁵⁰ Василь Володимирович Долгоруков (1667–1741), брат загиблого Ю.В. Долгорукова. Під його командуванням було зібрано 32-тисячне військо.

⁵¹ Аюка калмук — хан Аюка (1642–1724), володар калмицького ханату у Поволжі зі ставкою біля сучасного м. Енгельс.

⁵² Каплан Герей (1678–1738); описувані в цьому повідомленні події припали на час першого правління 1707–1708 рр.

⁵³ «Ханський пагорб» — невстановлене місце на Таманському півострові.

⁵⁴ В документі йдеться про встановлення лімітів кількості придворного штату кримських ханів та їхніх великих візирів, які діставали платню з державної скарбниці.

⁵⁵ Датується за наступним повідомленням, що містить дату 20 зу-ль-када 1119 р.

⁵⁶ Зеамет — умовне пожалування з щорічним прибутком від 20 тис. до 100 тис. акче.

⁵⁷ Тімар — умовне пожалування з щорічним прибутком до 20 тис. акче.

⁵⁸ Мютеферріка — категорія придворних службовців при османських султанах та кримських ханах, в компетенції якої були різні функції, воєнні та адміністративні.

⁵⁹ Чавуш — буквально посланець — чиновники для виконання особливих доручень хана.

⁶⁰ Сіпаги — кінна гвардія османських султанів та кримських ханів.

⁶¹ Сілягдар — буквально зброносець, один з найближчих пажів османських султанів та кримських ханів; в данному випадку йдеться про категорію службовців.

⁶² Гора на Північному Кавказі поблизу сучасного м. П'ятигорська.

⁶³ Невстановлена місцевість.

⁶⁴ 1119 р. гіджри відповідає 3 квітня 1707 — 21 березня 1708 рр.

⁶⁵ Османський султан Мустафа II, роки правління 1695–1703.

⁶⁶ «Ташра деніз» (Taşra deniz) — «Зовнішнє море», турецька калька арабського поняття «Багр аль-Мугіт» (Bahr al-Muhit) — «Оточуюче море».

⁶⁷ 1113 р. гіджри припадає на 7 червня 1701 — 26 травня 1702 р.; рік вказано помилково, Петро I оголосив війну Швеції 19 (30) серпня 1700 р.

⁶⁸ Означення держав за прикметником, як і в тогочасній російській мові

⁶⁹ Назареї (власне, Nasrani, мн. Nasara) — одна з назв християн в мусульман, що була і в офіційному вжитку.

⁷⁰ 1084 р. гіджри припадає на 17 квітня 1673 — 5 квітня 1674 р.

⁷¹ Насправді йдеться про так званий похід на Кам'янець 1672 р., що завершився підписанням Бучацького договору 18 жовтня 1672 р.

⁷² Очевидно, перекирення імені Януш — йдеться про короля Яна III Собеського (правив 1674–1696).

⁷³ 1108 р. гіджри припадає на 30 липня 1696 — 18 липня 1697 р.

⁷⁴ 17 червня 1696, тобто 1 зу-ль-када 1107 р. Отже, названа Рашідом дата смерті Яна III Собеського 1108 р. є неточною, що, мабуть, було викликано запізненою фіксацією османцями цієї події, адже місяць зу-ль-када був передостаннім в ісламському календарі.

⁷⁵ Помилкове свідчення. Насправді батько Августа II, саксонський курфюрст Іоанн-Георг III (1647–1691) на той час уже помер.

⁷⁶ Кешюнлер, Тана і Табаран — ймовірно, йдеться про Голштейн, Данію, Померанію.

⁷⁷ «Легдженгі» (Lehcengi) — турецькою «Ляська війна», прізвисько короля Станіслава Ліщинського (правив 1704–1709, 1733–1734).

⁷⁸ 22 березня 1708 — 11 березня 1709.

⁷⁹ Озю — турецька назва річки Дніпро, а також міста Очакова.

⁸⁰ Країна Барабаш — турецька назва Лівобережної України, що утворилася від імені Якова Барабаша (пом. 1658), кошового Запорозького Війська.

⁸¹ Себто Дніпра, тоді як Полтава знаходиться на правому березі р. Ворскла.

⁸² Путкалі / буткалі — турецька назва запорозьких та правобережних козаків; походження непевне (близьке до слова botkal / butkal, що є перекрученим італійським *bocale* – бокал).

⁸³ Себто Очаківського та Бендерського вілаєтів. Serhadd («край кордону, пограниччя») — метафорична назва пограничних провінцій (вілаєтів).

⁸⁴ Великий візир з 3 травня 1706 до 15 червня 1710 р.

⁸⁵ Султан Мустафа II (1695–1703).

⁸⁶ Байлос / бальйос — османський термін для постійних резидентів європейських держав у Стамбулі, початково був візантійським титулом венеціанського консула у Константинополі.

⁸⁷ Єрґююлю вказує на походження Мегмеда Ефенді з міста Єрґюю, сучасного м. Джурджу, Румунія. Це, напевно, та сама особа, про яку згадує одне з інших відомих джерел під іменем «Мегмеда ефендия» — Див.: *Станіславський В.В.* Назв. праця. — С. 47 (документ № 2).

⁸⁸ «Ворота щастя» (Babu-s-sa'adet) — назва воріт до приватних покоїв султана (*ендерун*) у палаці Топкапи у Стамбулі, метафорично означали султана і уряд Османської імперії.

⁸⁹ Столиця щастя (Asitane-i sa'adet) — одна з метафоричних назв османської столиці Стамбула.

⁹⁰ Садразам (арабською «великий міністр») — одна з назв великого візира в Османській імперії.

⁹¹ Траблос-і Гарб («Західний Траблос») — провінція на території сучасної Лівії, що номінально визнавала зверхність Османської імперії.

⁹² Ак-су («біла вода / ріка») — турецька назва р. Південний Буг.

⁹³ Kardaşım Ormanı — «Ліс мого брата».

⁹⁴ Кетхюда капуджіїв — начальник фортечної сторожі.

⁹⁵ Хосров — оригінальне ім'я перських правителів Кір, також означало монарха, суверена.

⁹⁶ Misaferet — «гостювання», власне, статус утримування на території Османської імперії послів та підданців ворожих держав під час війни.

⁹⁷ Квартали «решен» (місяці реджеб, шабан, рамадан) та «лезез» (місяці шевваль, зу-ль-када, зу-ль-хидже), назви кварталів склалися з початкових або кінцевих приголосних арабських назв місяців.

⁹⁸ Це був останній день другого кварталу, отже, османська скарбниця видала платню вперед на два квартали.

⁹⁹ Для Дубровніка османці вживали назву Добра-Венедік, себто «добра Венеція», що є народною етимологією, утвореною сполученням слов'янського слова «добра» та німецької назви Венеції Venedig.

¹⁰⁰ Джебеджії — яничарський підрозділ.

¹⁰¹ Датується за суміжними повідомленнями.

¹⁰² Турла — турецька назва річки Дністер.

¹⁰³ Румелі (букв. «Римська імперія / країна») — османська провінція, до складу якої входила майже вся територія Балканського півострова.

¹⁰⁴ Еялет / вілаєт — найбільша адміністративна одиниця в Османській імперії, провінція, генерал-губернаторство.

¹⁰⁵ Див. прим. 16.

¹⁰⁶ Санджак — менша, ніж еялет / вілаєт, адміністративна одиниця в Османській імперії.

¹⁰⁷ Санджак з адміністративним центром у місті Панья (сучасне м. Банья-Лука) у Боснії.

¹⁰⁸ Дефтердар — букв. «завідувач реєстрів», в імперському уряді завідувач податково-фінансовим відомством, член імперського дівану.

¹⁰⁹ Сучасне м. Кюстенділ в Болгарії.

¹¹⁰ Санджак з адміністративним центром в м. Охрид, нині в Македонії.

¹¹¹ Сучасне м. Ельбасан в Албанії.

¹¹² Правдоподібно, йдеться про селище Тирнаука на лівому березі Дністра поблизу Бендер.

¹¹³ Падішаг — букв. «цар царів», імператорський титул, що вживався османськими султанами.

¹¹⁴ Йдеться про облогу міста Риги, що почалася 14 листопада 1709 р. Шведський гарнізон міста капітулював 4 липня наступного 1710 р.